

פתח דבר

ינואר 2020, מוסד "יד ושם", ירושלים. נציגים מ-74 מדינות הגיעו לכנס בין-לאומי במלאת 75 שנה לשחרור מחנה ההשמדה אושוויץ. האווירה מתוחה מאוד. מתחת לפני השטח מתחוללת "מלחמת נרטיבים": נציגי המדינות מציגים את האופן שבו הם רואים את מה שקרה במלחמה, "מה עשינו אנו" להצלת העולם בכלל והיהודים בפרט. נשיא רוסיה ולדימיר פוטין מוכיח בנאום את מדינות מזרח אירופה על התנהלותן בעת ההיא ומדגיש את הפשעים שביצעו הכוחות הלאומניים בליטא, בלטביה, באסטוניה, באוקראינה ובפולין. פולין עצמה מחרימה את האירוע במחאה על הדומיננטיות של פוטין והנרטיב הרוסי השולט באירוע.

מדינת ישראל, ממשלת ישראל ויד ושם – אינם נוכחים בכנס. הנרטיב הציוני למאורעות מלחמת העולם השנייה והשואה נותר סטטי כמעט לחלוטין בעשורים שעברו מאז, כמעט שלא חודש. הוא משמש היטב את ישראל והציונות עשורים ארוכים ומונח בבסיס קיומן הפוליטי, ההיסטורי והחברתי. העובדה שמדינת ישראל ורבים מאזרחיה כבר נמצאים בנקודת זמן אחרת ומביטים על מאורעות השואה מפרספקטיבה שונה, אינה גורמת לשינוי או עדכון של הנרטיב הפורמלי. לעיתים מתפרסם מאמר כלשהו או שמתחיל דיון או נשמעת אמירה כזאת או אחרת המאתגרת את הזיכרון הקולקטיבי הישראלי, אולם נראה כי בישראל ישנו נרטיב שהתקבע למעמד של קאנון, כמעט טאבו, והוא פוגע ביכולת שלנו להבין באופן מדויק ורלוונטי את השיח והדינמיקה בין יהודים ובין גרמנים לפני, בזמן ולאחר השואה.

רגע לפני שאחרוני האנשים החיים שחוו את מלחמת העולם השנייה עוזבים את העולם, מבקש ספר זה לתת מבט נוסף על המאורעות ולהציע עמדה אחרת לאירועי התקופה ההיא באמצעות הצצה על השיח בין דמויות בזירות השונות באמצעות קריאת תיעוד ראשוני שהותירו אחריהן. הניסיון להביא את הדברים בשם אומרם, כפי שנכתבו בזמן התרחשותם וממקור ראשון בלבד אמור להאיר באור חדש את היכרותנו את רוח התקופה ההיא, ולסלק את הערפל הפרשני שהלך והתעבה במרוצת השנים. לעיתים נראה שהכול כבר נאמר ונכתב על סיפור שואת יהודי אירופה, אך עדיין הסיפורים נראים כאילו הם לקוחים מעולם אחר, אולי "פלנטה אחרת" שעליה דיבר הסופר יחיאל די-נור (קצטניק): דרמה קיצונית, חריגה בממדיה ובעוצמתה, כמעט דמיונית. מלאכתו ומיומנותו של ההיסטוריון היא לפשפש, לחפש ולסדר את העובדות והנסיבות באופן אופטימלי. מנגד, סופר כמו ש"י עגנון כמעט שלא כתב דבר על אירועי השואה, ונראה כי מדובר היה מבחינתו באירוע דרמטי עד כדי כך שתיאורו באמצעים ספרותיים יגרום לכל יצירה להחוויר לעומת המאורעות עצמם. מהותו של ספר זה היא הניסיון לבדוק את אופיו ופשרו של הדיאלוג שהתקיים בין יהודים לנאצים בשנות הרייך השלישי. ננסה לערוך סקירה כרונולוגית שאת ראשיתה בחרנו למקם ערב עליית המפלגה הנאצית לשלטון בגרמניה, וסיומה (השרירותי, שנקבע מפאת קוצר היריעה) בחתימת הסכמי השילומים ומימושם ומשפט אייכמן במחצית הראשונה של שנות השישים. נקדים ונאמר שלתנועה הציונית הייתה התעוזה לבוא בדין ובדברים עם הנאצים, אך היא לא הייתה הגוף היהודי היחיד שעשה זאת. גופים יהודיים ציבוריים כמו גם יהודים פרטיים

באו בדין ובדברים עם נאצים ושותפיהם ברמות שונות. היו לכך מניעים שונים ונסיבות שונות ומשונות. התנועה הציונית של שנות השלושים והארבעים לא יכלה להיחשב כגוף המייצג את כל העולם היהודי, ולכן אין להתפלא שהתקיימו דיאלוגים רבים בין נאצים ליהודים שלא היו בהכרח בעלי זיקה לציונות או לרעיונות פוליטיים אחרים. יתר על כן, לא כל שיח היה בהכרח פוליטי או בעל חזון כזה או אחר.

כיוון שמדובר באחת התקופות הדרמטיות ביותר בעידן המודרני, הרי שמטבע הדברים, הדיאלוג הזה תמיד מתרחש באווירה של דרמה ההולכת ומתגברת. זכורים דבריו של נשיא התנועה הציונית חיים ויצמן בתום הקונגרס הציוני ה-21, ב-16 באוגוסט 1939 בז'נבה. הקונגרס נקטע בגלל הידיעה על חתימת הסכם ריבנטרופ-מולוטוב שהפך את המלחמה לבלתי־נמנעת. ויצמן פנה אל הצירים המודאגים בפשטות, בידיש ואמר: "[...] אנו מוקפים אפלה ואיננו רואים דבר מבעד לעננים. בלב כבד אני נפרד מכם... אם כמו שאני מקווה, נישאר בחיים ועבודתנו תימשך, מי יודע אולי יזרח עלינו אור חדש מתוך האפלה השחורה והסמיכה... נשוב וניפגש. נשוב וניפגש בעמלנו המשותף למען ארצנו ועמנו... יש דברים שאינם יכולים שלא להתרחש, דברים שבלעדיהם אי אפשר לתאר את העולם. שארית הפליטה תוסיף לעבוד, להילחם, לחיות, עד שיאיר השחר על ימים טובים יותר. לקראת השחר הזה אני מברך אתכם. מי ייתן וניפגש שוב בשלום..."¹

¹ שאול פרידלנדר, "גרמניה הנאצית והיהודים שנות ההשמדה, 1945-1939", יד ושם ועם עובד, תל אביב, 2009, עמ' 37 מצוטט מתוך Norman Rose, Weizman: A Biography, New-York, 1986, p. 354

בתודעה התרבותית והלאומית שלנו מושרשת התפיסה שהיהודים באשר הם, ציונים ולא ציונים כאחד, חתרו תמיד בכל הכוח להצלת בני עמם. עמדה זו מצאה את ביטוייה גם בחוק הקובע קריטריונים להענקת אות חסיד אומות עולם מטעם יד ושם. כידוע, יהודי - מצייל גדול ככל שהיה - איננו זכאי לאות. ניקולס וינטון, לדוגמה, היה היהודי הבריטי שהביא להצלתם של 669 ילדים יהודים גרמנים ואינו זכאי לתואר הישראלי, והדברים נכונים גם ביחס למציילים יהודים נוספים שנמחקו מן התודעה. הנרטיב הציוני הניח שיהודי אינו זכאי לפרס ולהכרה על הצלה שביצע. זוהי פעולה טבעית ומוכנת מאליה שאין להעניק עליה פרסים. אך יש להקדים ולומר: לא תמיד כך היו פני הדברים. שאלת ההצלה והמאמצים לסייע ליהודים הנרדפים אינה כה ברורה ומוכנת והדברים יוצגו בהרחבה בהמשך. די אם נצטט את המשורר הלאומי חיים נחמן ביאליק שאמר ביוני 1934, ערב יציאתו לווינה לניתוח שממנו לא שב: "מרגיש אני כי גם תל אביב שלנו והיישוב בכלל חולים בשעה זו. סימני המחלה נתגלו בזמן האחרון, קודם כל ביחס לאחינו פליטי החרב והאסון מגרמניה ומארצות אחרות. במקום לדאוג להם, להכין להם פינה וצל קורה של דירה בכלל, ולו יהא בצריפים, ניצלנו את אסונם למען בצע כסף... העלינו את שכר הדירות וגזלנו מהם את פרוטותיהם האחרונות. הסימן השני למחלה הוא הספסרות הבזויה, האוכלת אותנו כעש. ברק השטן של הזהב סימא את עיינינו. אנו מתפארים בגאות ופריחה, במקום שיש רק מהומה ריקה של ספסרות... והנה הסימן העיקרי למחלת השעה - ההתפוררות הפנימית האיומה, ריבי המפלגות, שנאת אחים, האוכלת בנו בכל פה, מעשי ההרס והחורבן הפנימי של המפלגות הקיצוניות".²

² ביאליק, "על מחלות היישוב", "הארץ", 3 ביוני 1934.

אחריות רבה הייתה מוטלת על כתפיו של היישוב היהודי בארץ ישראל, אך ביאליק שולל את הפרספקטיבה הרומנטית הרואה ביישוב נקודת אור באפלת אירופה, שבה קיימת ישות יהודית המשנסת מותניים במאמץ מירבי לסייע להצלת אחיה הנרדפים. בחרנו להציג את השיח היהודי גרמני באופן שהוא ברובו הגדול כרונולוגי. חשבנו שגישה כזאת תשמר קונטקסט היסטורייציסטי של הדברים)מה יכלו המדברים לדעת בזמן שדיברו). תקוותנו היא שכך יהיה נוח יותר לבחון את אופן התפתחות הדברים.